

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Memarlıq və İncəsənət İnstitutu

Azərbaycan Musiqi Tarixi

İkinci cild

Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Bakı – 2017

* * *

Üzeyir Hacıbəyli 1885-ci ilin 18 sentyabrında Qarabağın Ağcabədi kəndində kənd mirzəsi Əbdülhüseyn Hacıbəyovun ailəsində doğulmuşdur. Tezliklə Üzeyirin ailəsi Şuşa şəhərinə köçür. Azərbaycanın mədəni mərkəzlərindən biri olan Şuşa qədimdən bəri özünün musiqi və ədəbi ənənələri ilə məşhur idi.

Kiçik Üzeyir üçün də Şuşanın musiqi və poeziya hopmuş ab-havası yaradıcılıq beşiyi olmuşdur. Burada M.Vaqif, X.Natəvan, Q.Zakir, Ə.Haqqverdiyev, N.Vəzirov, Y.Çəmənzəminli, F.Köçərli kimi şair və yazıçılar, məşhur alim, şair, musiqişünas, rəssam Mir Möhsün Nəvvab, gözəl tarzən və bu aləti təkmilləşdirən Sadiqcan, məşhur xanəndə və tarzənlər Məşədi İsi, Hacı Hüsü, Cabbar Qaryağdıoğlu, Keçəçi oğlu Məhəmməd, Məhəmməd Fərzəliyev, Məcid Behbudov, İslam Abdullayev, Seyid Şuşinski və bir çoxları yaşayıb yaradırdılar.

Xurşidbanu Natəvan, Həsənbəy Zərdabi, Cabbar Qaryağdıoğlu – Azərbaycan mədəniyyətinin üç korifeyi, Üzeyirin yaşlı müasirləri idi. Bu üç böyük xadimin üçü də sanki Üzeyir ömrünün ilkin dövrünə işıq saçmışlar. Cabbarın Məcnunu gözəlliyə həssas olan uşağın qəlbinə ilk sənət toxumları səpmişdir. Az sonra Natəvan onun təhsilinə xeyir-dua vermiş, on ildən sonra isə Həsənbəy Zərdabi istedadlı gəncin opera yaratmaq arzusuna havadar çıxmışdır.

Üzeyir Hacıbəylinin ilk sənət uğurlarını qeyd edənlər arasında Nəriman Nərimanov da var idi. Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə isə “Molla Nəsrəddin” jurnalının səhifələrində özünəməxsus bir üslubda “Arşın mal alan”ın geniş şöhrətindən ürək dolusu söz açırdı. Üzeyir Hacıbəylinin Mirzə Cəlillə, Sabirlə, Haqverdiyevlə, ümumən “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbi ilə bağlayan mənəvi yaxınlıq, əqidə birliyi onların şəxsi dostluq münasibətlərini də möhkəmlədirdi.

Üzeyirin atası Əbdülhüseyn Hacıbəyov və anası Şirin xanım Əliverdibəyova öz uşaqlarını musiqi və poeziyaya məhəbbət ruhunda tərbiyə edirdilər. Bu məhəbbət ailənin məşhur şairə Xurşudbanu Natəvanla əlaqəsi nəticəsində daha da möhkəmlənmişdir.

İlk təhsilini Üzeyir Şuşanın ikisinifli rus-Azərbaycan məktəbində almışdı. Üzeyirin ilk musiqi müəllimi onun dayısı, Azərbaycan musiqisinin böyük bilicisi Ağalarbəy Əliverdibəyov olmuşdur. Üzeyirin yaxşı səsi var idi və o, xalq mahnılarını və muğamları gözəl ifa edirdi. Onun səsi hətta fonografa yazılmışdı. 13 yaşlı Üzeyir “Məcnun Leylinin məzarı üzərində” səhnəsini müşayiət edən oğlanların xorunda iştirak etmişdi. Səhnəni məşhur xanəndə Cabbar Qaryağdıoğlunun iştirakı ilə dramaturq Ə.Haqverdiyev qoymuşdu. Bu səhnə kiçik Üzeyiri elə həyəcanlandırmışdı ki, bir neçə ildən sonra, bəstəkarın özünün etirafına görə, ilk musiqili səhnə əsərinin – “Leyli və Məcnun” operasının yararlanması üçün əsas təkan olmuşdur.

1896-cı ildə Üzeyir özünün böyük qardaşı Zülfüqar və əmisi Hacıbəy Hacıbəyovla birlikdə şairə Xurşudbanu Natəvanla görüşmüşlər. Bu görüş haqda Natəvanın arxivində saxlanılan sənəd xəbər verir. Bu sənədi Zülfüqar Hacıbəyov yazmış, Üzeyir Hacıbəyov isə onun doğruluğunu təsdiq etmişdir. Zülfüqar Hacıbəyov bu sənəddə belə yazır:

“Keçmişdə verdiyim qeydə əlavə olaraq təsdiq edirəm ki, 1896-cı ildə qardaşım Üzeyir Hacıbəyovla bərabər... Qori şəhərinin müəllimlər məktəbinə imtahan vermək üçün Tbilisi şəhərinə yola düşərkən əmim Hacıbəy Hacıbəyovun vasitəsi və müşa-

yiəti ilə o vaxt xan qızı Xurşudbanu bəyimim (Natəvanın) yanına gəldik ki, bizə xeyir-dua versin”.¹

Bu sənəd Üzeyir Hacıbəylinin tərcümeyi-halı üçün, gələcək bəstəkarın məşhur şairə Xurşudbanu Natəvanla görüşü faktının təsdiqi üçün vacibdir. (Lakin qeyd edək ki, Üzeyir Qori seminariyasına həmin il yox, üç ildən sonra, artıq Natəvanın ölümündən sonra 1899-cu ildə daxil olmuşdur).

1899-cu ildən 1904-cü ilə qədər Üzeyir Hacıbəyov Qori müəllimlər seminariyasında oxumuşdur. Burada o, dünya mədəniyyəti ilə tanış olur, rus və Qərbi Avropa klassiklərinin dahi əsərlərini mənimsəyir.

Üzeyir seminariyada skripka və baritonda çalmağı öyrənir, xalq mahnılarının nümunələrini nota yazır. Hacıbəylinin dünya görüşünün formalaşmasında seminariya illəri böyük rol oynamışdır. Burada onun humanist ideyalarının və inqilabi-demokratik görüşlərinin əsası qoyulmuşdur.

Seminariyanı bitirdikdən sonra Üzeyir bir neçə vaxt Hadrut kəndində müəllim işləyir. 1905-ci ildə inqilab ərafəsində o, Bakıya gəlir, Bibiheybət neft rayonunda fəhlələrin uşaqlarına dərs deyir. Onun ictimai-siyasi və maarifçi fəaliyyəti başlanır.

Müəllimlik fəaliyyətinə yaradıcı yanaşan Hacıbəyli hesabdan Azərbaycan dilində dərslik tərtib edir, N.V.Qoqolun “Şinel” əsərini doğma dilinə tərcümə edir, bir sıra hekayə və miniatürlər yazır, 1907-ci ildə “Siyasi, hüquqi, iqtisadi və hərbi sözlərin türkü-rusi və rusi-türkü” lüğətini yazır.² Lüğət ictimai-siyasi, fəlsəfi terminlərin tərtibində, eləcə də demokratik ideyalarının təbliğində əhəmiyyətli rol oynamışdı. Lüğətdə sosializm, internasionalizm, revolyusiya, demokratiya və s. kimi sözlərin mənası aydınlaşdırılır.

Ü.Hacıbəyli öz fəaliyyətinə maarifçi-demokrat cəbhəsinin fəal nümayəndələrindən biri kimi başlamışdır. “İrşad”, “Həqiqət”, “Tərəqqi”, “Yeni iqbal”, “Kaspi”, “Molla Nəsrəddin” kimi jurnal

¹ Natəvanın arxivi, Azərb. MEA-nın əlyazmalar fondu. (Həmin sənədin məlum olması və Üzeyirşünaslığa daxil edilməsi bu sətirlərin müəllifinə məxsusdur). M 331 (30749).

² Lüğət Bakıda 1907-ci ildə Orucov qardaşlarının mətbəəsində çap olunmuşdur.

və qəzetlərin səhifələrində dərc olunmuş məqalə və felyetonlarında Hacıbəyli dövrün aktual məsələlərinə – xalqın maarifi uğrunda mübarizə, milli dil problemi, rus mədəniyyətinə münasibət və s. kimi problemlərə toxunmuşdur. O, ən aktual siyasi mövzulara: Rusiyada 1905-ci il inqilabı, İran inqilabı və s. haqda yazırdı. Onun felyetonları “Ordan-burdan” ümumi başlıq və “Filankəs”, “Üzeyir”, “Bəhmənəkəs” və s. müxtəlif təxəllüslərlə dərc olunurdu.

Onun “Qədirşünaslıq”, “Biz hamımız qafqazlı balalarıyıq”, “Ordan-burdan”, “Filankəs” imzası ilə çıxan yazıları, 1917-ci ildə “Kaspi” qəzetinin səhifələrində dərc olunmuş musiqi teatri haqqında silsilə məqalələri (“Səhnənin tərbixəvi əhəmiyyəti haqqında”, “Opera və dramın tərbixəvi əhəmiyyəti haqqında”), “Azərbaycan” qəzetində çıxan bir sıra yazıları bu dövrün qiymətli məhsuludur. Ü.Hacıbəylinin inqilabdan əvvəl yazdığı publisistik əsərləri və operetlları onun Azərbaycan mədəniyyətində M.F.Axundovun inqilabçı-mütərəqqi ənənələrini davam etdirdiyini, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqqverdiyev kimi demokrat yazıçıların məslək dostu olduğunu, rus inqilabçı demokratların təsiri altında yazıb yaratdığını göstərir. Ü.Hacıbəyli yazılarında dəfələrlə bu görkəmli şəxsiyyətlərin əsərlərinə müraciət etmişdir.

Zaqafqaziya xalqlarının dostluğunun carçısı Ü.Hacıbəyli “Biz hamımız Qafqaz balalarıyıq” məşhur məqaləsində Zaqafqaziya xalqlarını birləşməyə çağırırdı: “... Biz hamımız Qafqaz balalarıyıq. Birimizin düşməni varsa, hamımızın düşmənidir, dəfninə hamımız çalışmalıyıq. Birimizi bir təhlükə təhdid edirsə, hamımızı təhdid edir. Nicatımız ittifaqdadır. Din, millət ayrılığı bizim ittifaqımıza sədd olmasın gərək”.¹

Ü.Hacıbəyli publistikasının əsas pafosu xalqın gücünə böyük inamdan ibarət idi. Onun ehtiraslı qələmi çox illər bu ideyalara sadiq qulluq edirdi.

* * *

Ü.Hacıbəylinin ilk musiqi əsəri unikal “Leyli və Məcnun” operasıdır. Unikal ona görədir ki, bu əsər Şərqdə, eləcə də Azər-

baycanda opera sənətinin əsasını qoymuşdur, unikal ona görədir ki, bu əsərdə Azərbaycan professional bəstəkarlıq məktəbinin bünövrəsi qoyulmuşdur, unikal həm də ona görədir ki, muğamlara əsaslanaraq, “Leyli və Məcnun” musiqimizdə muğam operasının təməlini qoydu. Bu operadan sonra Ü.Hacıbəylinin “Şeyx Sənan”, “Əsli və Kərəm”, “Şah Abbas və Xurşud Banu”, “Harun və Leyla”, M. Maqomayevin “Şah İsmayıl”, Z.Hacıbəyovun “Aşıq Qərib” muğam operaları yarandı. Lakin bu operaların arasında “Leyli və Məcnun”un Azərbaycan musiqisi tarixində oynadığı rol, xalqımızın qəlbində tutduğu yer xüsusiədir.

100 ildən artıqdır ki, bu opera səhnədən düşmür, yeni-yeni ifaçılar – Leylilər, Məcnunlar nəslə yetişir. 22 yaşlı gənc Üzeyir Hacıbəylinin yaratdığı “Leyli və Məcnun” operasının 100 il ərzində daimi, stabil uğurunun sirri nədədir? Qədim muğamlarımızın gözəlliyində, təkrarsızlığında, yoxsa dahi Füzulinin eyniadlı poemasında, qəzəllərində, ya da gənc Üzeyirin operaya yazdığı musiqi parçalarında, bəlkə o vaxtlar Hüseynqulu Sarabskinin yaratdığı təkrarsız Məcnun rolunda? Daha doğrusu, bunların ayrı-ayrılıqda heç birində, eyni zamanda hamısında, onların vəhdətində. Üzeyir bəyin istedadı bunların hamısının vəhdətini, sintezini yarada bilmişdir.

İlk Azərbaycan operasının əsas və xarakter xüsusiyyəti həm də ondan ibarət idi ki, bu əsərdə Ü.Hacıbəylinin özünün bəstələdiyi musiqi ilə xalq musiqisinin bir-birindən ayıran səddi tapmaq mümkün deyildi. “Leyli və Məcnun” operasının bu xüsusiyyətini qeyd edən Ü.Hacıbəyli yaradıcılığının ilk tədqiqatçılarından olan V.Vinoqradov yazırdı: “Folklorun bəstəkarlıq yaradıcılığına keçməsinə musiqi tarixində bundan bariz nümunə tapmaq çətinidir. Bu kecid o qədər ardıcıl və üzvi idi ki, indi Azərbaycan opera sənətində özfəaliyyət və həvaskarlığın yerini peşəkarlığın nə vaxtdan tutduğunu təyin etmək asan deyil. Bu həm Hacıbəyli yaradıcılığına, həm də aktyor oyununa, həm də bütünlüklə tamaşaya aiddir”.¹

¹ Виноградов В. Узеир Гаджибеков и азербайджанская музыка. М., Музгиз, 1938, с. 14.

¹ “İrşad” qəzeti, 1906, № 64.

Üzeyir Hacıbəyli “Leyli və Məcnun” operasının musiqisində Füzuli poemasının lirik və romantik ruhunu, ümumi tonallığını böyük ilhamla verə bilmişdir.

“Leyli və Məcnun” operasının geniş dinləyici kütlələri arasında böyük müvəffəqiyyət qazanmasının əsas səbəblərindən biri, əlbəttə operanın musiqi dilinin xəlqiliyidir. Bəstəkar başa düşürdü ki, ilk mərhələdə xalq operaya alışdırmaq üçün ona aydın və yaxın musiqi dilində yazmaq lazımdır. Bu musiqinin mühüm sahəsini xalqın əsrlər boyu sevdiyi muğam sənəti təşkil edirdi. Ü.Hacıbəyli operada xalq musiqisinin digər nümunələri olan təsniflərə də geniş yer vermişdi. Bu barədə o özü yazırdı:

“1907-ci ildə mənim başıma belə bir fikir gəldi. Hər hansı bir dramatik süjetin müşayətilə solo şəklində oxumağa bizim muğamlardan, xor şəklində oxumağa isə təsniflərdən istifadə edim”¹.

Beləliklə bu prinsiplə bəstələnmiş “Leyli və Məcnun” operasında muğam səhnələri sadə opera formalarının əvəz edirdi, hadisələrin bir qədər ağır, ləngərli ritmi, müəyyən statikliyi musiqinin inkişafından, muğam sənətinin improvizə xüsusiyyətlərindən doğurdu. Bu da elə “Leyli və Məcnun” operasının qəhrəmanlarının xarakterinə uyğun gəlirdi, çünki fəal hərəkət onlara xas deyildi.

“Leyli və Məcnun” operasında Ü.Hacıbəylinin özünün bəstələdiyi musiqi fraqmentləri əsasən orkestr üçün yazılmış epizodlar, muğamların girişi və sonluqları, III və IV pərdələrə yazılmış giriş musiqisi və s. idi.

Bu hissələr o qədər xalq musiqi ruhuyla aşılənmiş və onun nümunələriylə üzvi vəhdət təşkil etmişdi ki, onları klassik muğam və təsniflərdən ayırmaq çətin idi. Bu da bəstəkarın artıq ilk əsərində xalq musiqisinin məqam-intonasiya əsasına sərbəst yiyələnməsini sübut edirdi.

* * *

1908-ci il yanvarın əvvəllərində Bakının müxtəlif yerlərində qərribə afişalara rast gəlmək olurdu. Bu afişalarda şənbə günü

yanvarın 12-də, Tağıyev teatrında ilk dəfə müsəlman səhnəsində Füzuli poemasının əsasında “Nicat” cəmiyyətinin opera artistləri tərəfindən hazırlanmış 5 pərdə 6 şəkili “Leyli və Məcnun” operasının göstərilməsi haqda xəbər verilirdi. Bu tamaşanın maraqlı tarixi vardı. Professional ifaçı qüvvələrinin yoxluğundan qərribə vəziyyət almırdı. Dirijor pultunun arxasında görkəmli ədib və dramaturq Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev dayanmışdı. Əsərin müəllifi Üzeyir Hacıbəyli orkestrdə skripka çalır. Hacıbəylinin Qori seminarıdakı yoldaşlarından bir çoxu, maarif və mədəniyyət xadimləri, müəllimlər orkestrdə çalır, xorda oxuyurdular. Bunlardan Ə.Terequlovu, A.Qasimovu, F.Ağayevi və başqalarını göstərmək olar.

“Leyli və Məcnun” operasında musiqi poeziyanı rəvnaqlandırır, poeziya isə musiqini yüksəldir. Elə bil müxtəlif əsrlərdə yaşamış iki böyük sənətkar bir-birinə yaxınlaşmış, əbədi məhəbbəti tərənnüm edən bir əsərdə qovuşmuşlar.

Əgər əvvəllər xanəndələr tərəfindən oxunan muğamlar konsert ifasında mücərrəd bir halı, əhvali-ruhiyyəni, məsələn, məhəbbəti, sevinci, kədəri ifadə edirdilərsə, bu operada həmin muğamlar əsərin ümumi məzmununa tabe olaraq ilk dəfə səhnədəki hərəkətlə, aktyor oyunu ilə birləşərək, operanın məzmununun açılmasına, onun əhvali-ruhiyyəsinin əks edilməsinə kömək edən musiqi vasitəsi olmuşdu. Bu da “Leyli və Məcnun”un əsas müvəffəqiyyətlərindən biri sayıla bilər. Üzeyir Hacıbəyli ilk dəfə operaya vacib, dramaturji əhəmiyyəti olan xorları daxil edir.

Ü.Hacıbəyli “Leyli və Məcnun”da opera janrının və musiqinin digər formalarının möhkəm təməlini qoymuşdur. Ü.Hacıbəyli ilk dəfə bu operada çoxsəsliliyin sadə formalarını Azərbaycan xalq musiqisinin təksəsli quruluşu ilə uyğunlaşdırmış və bununla da bəstəkar Azərbaycan məqamlarının major və minor sistemiylə birləşməsinə nail olmuşdu. Şərq və Qərb məqam sistemlərinin vəhdətinin həyata keçirilməsi, sonrakı illərdə həm Ü.Hacıbəylinin özü üçün, həm də digər Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığı üçün xarakter oldu.

Üzeyir Hacıbəylinin “Leyli və Məcnun” operasının əhəmiyyəti Azərbaycan musiqi tarixində oynadığı misilsiz rolu ilə məh-

¹ Hacıbəyov Ü. Tərcüme-yi-hal. Azərb. EA-nın əlyazmalar fondu, arx. 22. T-23 (159).

dudlaşmır. Onun bir sıra Şərqi xalqlarının müasir professional musiqi mədəniyyətinin yaranmasında da mühüm rolu olmuşdur. Hələ inqilabdan əvvəl Azərbaycan artistləri bu operanı Zaqafqaziyada, Orta Asiyada və İranda göstərmişlər. Hər yerdə opera böyük hərarətlə qarşılanmışdı.

“Özbək musiqisinin inkişaf yolları” kitabının müəllifi S.Ginzburq yazırdı ki, “Xalq ənənəsi ilə rus mədəniyyəti nailiyyətləri vəhdəti nəticəsində ilk milli opera “Leyli və Məcnun”u yaratmış Azərbaycan teatrının qabaqcıl xadimlərinin təcrübəsi özbək ziyalılarına böyük təsir göstərmiş və onlarda eyni səpgili özbək əsərləri görməyə canlı həvəs oyatmışdır”.¹

Məhz bu operadan sonra Özbəkistanda da R.Qliyer və Q.Sadixov tərəfindən həmin əfsanə əsasında “Leyli və Məcnun” operası yaranmışdı. Bu operanın musiqisini də xalq yaradıcılığının nümunələri və makomlar təşkil edirdi.

“Leyli və Məcnun” operasının müvəffəqiyyətindən ruhlanan Ü.Hacıbəyli 1909-cu ildən 1915-ci ilə qədər beş muğam operasını – 1909-cu ildə “Şeyx Sənan”, 1910-cu ildə “Rüstəm və Söhrab”, 1912-də “Şah Abbas və Xurşid Banu” və həmin ildə “Əsli və Kərəm”, 1915-də “Harun və Leyla”-nı yazdı. Bu operaların librettosunu o, xalq dastanları əsasında, “Rüstəm və Söhrab” operasını isə Firdovsinin “Şahnamə”si əsasında yazmışdır.

Ü. Hacıbəylinin inqilabdan əvvəlki altı operasından (onlardan biri – “Harun və Leyla” səhnədə qoyulmamışdır), “Leyli və Məcnun”dan savayı, böyük müvəffəqiyyət qazanmış “Şah Abbas və Xurşid Banu” və “Əsli və Kərəm” operaları oldu.

“Əsli və Kərəm”in ilk parlaq tamaşasından sonra qəzetlərdən biri yazırdı: “Musiqi burada demək olar ki, xalqın içindən çıxmışdır.”²

İnqilabdan əvvəlki operaların bir xüsusiyyətini də qeyd etmək maraqlıdır. Ü.Hacıbəyli ilk operalarında bəzən özünün mənfı obrazlarında xalq musiqi xasiyyətnaməsindən istifadə etmirdi. Məsələn, “Əsli və Kərəm”, “Şah Abbas və Xurşid Banu”

operalarında Qara Keşiş ilə Məstəvərin partiyalarında folklor sitaları yoxdur. Onların partiyaları xalq musiqisinə yabancılıq xüsusiyyətlərdən ibarətdir. “Leyli və Məcnun” operasının uğurundan ruhlanan Ü. Hacıbəyli, özünün ikinci operası “Şeyx Sənan”-ı yazır. Bu opera əvvəlkindən özünün bədii xüsusiyyətləri və musiqi folklorundan istifadə üsulu ilə seçilir.

Ü. Hacıbəyli yaradıcılığının ilk tədqiqatçılarından olan Xurşid xanım Ağayeva bu opera haqqında belə yazır: Hacıbəyli “Azərbaycan dinləyicilərinin ənənəvi opera formalarına zövq aşılamaq, onların musiqi inkişafının daha yüksək zirvəsinə qaldırmağa çalışırdı. Amma musiqi üslubunda belə sərt dönüş, xalqa aydın və yaxın olan musiqi improvizəsinin ənənəvi üsullarından imtina, üstəlik bəstəkarın özünün və artistlərin – “Şeyx Sənan” operasının ilk ifaçılarının texniki cəhətdən yetişməməsi onu tam müvəffəqiyyətsizliyə gətirib çıxarmışdır”.¹

Dünya musiqi sənətində nadir hadisə olan “Muğam operaları”, yalnız Ü.Hacıbəylinin yaradıcılıq yolunda deyil, bütün Azərbaycan musiqi sənətinin inkişafında böyük rol oynamışdır.

Bu gün biz “muğam operası”-nı köhnəlmiş və şifahi xalq yaradıcılığından bəstəkarlığa keçid dövrü kimi deyil, milli opera janrının müstəqil inkişaf yolu kimi qiymətləndiririk.

Azərbaycan simfonik muğamı kimi, bu janr da, müasir şəraitdə, müasir tələblərə uyğun olaraq davam etdirilə bilər.

* * *

Üzeyir Hacıbəylinin yaradıcılığında və Azərbaycan musiqi sənətinin inkişafında bəstəkarın inqilabdan əvvəl yazdığı “Ər və arvad” (premyerası 10 may 1910-cu il), “O olmasın, bu olsun” (premyerası 25 aprel 1911-ci il), “Arşın mal alan” (premyerası 25 oktyabr 1913-cü il) operetaları xüsusi yer tutur. Operetta janrına müraciət etmənin səbəbini Hacıbəyлідən soruşduqda o, belə cavab vermişdir: “Musiqinin qüvvəsinə inam və musiqi vasitələri ilə ictimai-məişət eylərini qamçılamaq həvəsi, musiqidə

¹ Гинзбург С. Пути развития узбекской музыки, М-Л., “Искусство”, 1946, с. 22.

² Агаева Х. Узеир Гаджибеков. Баку, 1955, с. 61.

¹ Агаева Х. Узеир Гаджибеков. Баку, 1955, с. 61.

Azərbaycan ziyalılarının progressiv qüvvələrinin ətalət və mədəniyyətsizliyə qarşı mübarizəsini əks etdirmək səyi məni komik musiqi janrı – operettanı yaratmağa sövq etdi.¹

Ü.Hacıbəyli ilk iki operettasını yazdıqdan sonra 1911-ci ildə musiqi təhsilini davam etdirmək üçün Moskvaya gedir və filarmoniya nəzdində pullu kurslarda solfeci odan N.M.Laduxində, harmoniyadan isə N.N.Sokolovskidə məşğul olur. Lakin o, çox tez ağır maddi şərait üzündən təhsilini dayandırır Bakıya qayıtmağa məcbur olur. 1913-cü ildə o, yenidən oxumağa, bu dəfə Peterburq konservatoriyasına gedir.

Üzeyir Hacıbəyli
həyat yoldaşı Məleykə xanım ilə – 1913-cü il

Ü.Hacıbəylinin konservatoriyada harmoniya üzrə müəllimi böyük rus bəstəkarı N.A.Rimski-Korsakovun tələbəsi V.P.Kala-

fatti idi. Fortepiano və orqan üzrə dərslərini isə Hacıbəyli konservatoriyanın görkəmli müəllimləri V.V.Şerbakov və J.J.Qandşindən alırdı. Hacıbəyli Peterburq konservatoriyasında təəssüf ki, çox az müddət, cəmi altı ay oxumuşdur. Lakin bu kiçik müddət də ona çox şey vermişdir.

Ü.Hacıbəyli Peterburqda geniş, beynəlxalq şöhrət qazanan üçüncü operettası “Arşın mal alan”ı yazır. Hacıbəylinin yazdığı operettaların ədəbi mətnində cavan, gözəl sevgililərin surlərləri məişət planında, parlaq nikbin çalarlarla verilmişdir, həm də bu dövr gənc Üzeyir bəyin həyatında xoşbəxt illər idi. O, həyat yoldaşı Məleykə xanım ilə yeni evlənmişdi.

Muğam operalarından fərqli olaraq Ü.Hacıbəyli operetta janrında, demək olar ki, xalq musiqisindən sitat gətirmir, lakin bu əsərlər folklor intonasiyaları, döngələri, üsulları ilə zəngindir. Bəstəkar xalq musiqisinin ruhunu, özü də peşəkar səviyyədə, xüsusilə “Arşın mal alan”da yaradır.

Ü.Hacıbəylinin “O olmasın, bu olsun” və “Arşın mal alan” operettaları dünyanın bir çox dillərinə tərcümə edilmiş və dəfələrlə ekranlaşdırılmışdır. Dünyada bir neçə şəhər var ki, musiqi onun hər daşına, qalasına, ab-havasına hopmuşdur. Belə şəhərlərdən, ilk növbədə Avstriyanın Vyana, İtaliyanın Neapol, Azərbaycanda isə Qarabağın Şuşa şəhərini göstərmək olar və bəlkə təbiidir ki, bu şəhərlərin ikisində böyük bəstəkarımız Ü.Hacıbəylinin abidəsi ucaldılmışdır (Vyana və Şuşada). Lakin təəssüflər olsun ki, Şuşada bəstəkarın abidəsi erməni işğalçıları tərəfindən gülləbaran tutulmuş və deşik-deşik edilmişdir. Böyük çətinliklərlə Bakıya gətirilmiş bu abidə, Xurşidbanu Natəvanın və Bülbülün abidələri ilə bərabər R.Mustafayev adına Azərbaycan Dövlət İncəsənət muzeyində saxlanılır və erməni işğalçılarının vandalizmini bir daha nümayiş etdirir.

* * *

Ü.Hacıbəyli 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik hakimiyyəti dövründə “Azərbaycan” qəzetində fəal çalışır. Bu qəzetin ilk redaktoru Üzeyir bəyin kiçik qardaşı Ceyhun bəy idi. Hacıbəylinin özü isə bir ildən artıq bu qəzetin müdiri olmuşdur.

¹ Агаева Х. Узеир Гаджибеков. Баку, 1955, с. 68.

Həmin qəzetdə Ü.Hacıbəylinin “İstiqlaliyyət”, “Partiyalarımız”, “Azərbaycan parlamanı”, “Andronik məsələsi”, “Vəzifəmiz nədir?”, “Lənkəran faciəsi”, “Qarabağ haqqında”, “Naxçıvan və Qarabağ”, “Milliləşmək”, “Rusiya əhvalı”, “İçimizdəki denikinlər”, və s.mühüm məqalələr dərc edilmişdir. 1919-cu ildə Azərbaycan Cumhuriyyətinin bir ili münasibətilə “İstiqlal” məcmuəsindəki “Azərbaycan türklərinin musiqisi haqqında” məqaləsi xüsusi önəm daşıyır.¹

Ü.Hacıbəyli 1926-cı ildə Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının əvvəl prorektoru, sonra rektoru olmuş, həmin ildə konservatoriya nəzdində xor kollektivi yaratmışdı, lakin o çox tez dağılmışdı. Bəstəkar yalnız 10 ildən sonra 1936-cı ildə respublikada filarmoniyanın nəzdində xor sənətinin möhkəm təməlini yaradır. Hacıbəyli xor mədəniyyətinin böyük əhəmiyyətini başa düşür və inkişafı üçün hər bir şərait yaratmağa çalışırdı. Hələ inqilabdan əvvəlki operalara o, təksəsli xorları daxil edirdi. O vaxt bəstəkar kollektiv oxuma üçün başqa vasitə görmürdü. O dövrdə çoxsəsli xorun təşkili işində Hacıbəylinin qarşısında bir sıra ciddi çətinliklər dayanmışdı, bu da ilk növbədə repertuar məsələsi idi. Repertuara daxil olunacaq xalq mahnıları təksəsli idilər. Onları çoxsəsli xor üçün harmonizə etmək lazım idi. Təbii ki, belə melodiyaların mexaniki harmonizə edilməsi xalq mahnısının üslubunun təhrif olunmasına, bəzən isə melodik xəttin pozulmasına gətirib çıxara bilərdi.

Ü.Hacıbəyli belə hesab edirdi ki, “çoxsəsli xor sənətinin inkişafını milli əsas üzərində qurmaq lazımdır. Yəni Azərbaycan xalq musiqisinin özünün əsasında çoxsəsli formanın elementlərini tapmaq lazımdır. Hər mahnının ritmik, melodik və digər xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və şərti harmonizasiyanın tətbiq edilməsi xor ifasında da Azərbaycan melosunun bütün xüsusiyyətini, bütün koloritini dinləyiciyə çatdırmaq imkanı verir”.²

Qeyd etmək lazımdır ki, musiqimizin adi harmonizasiyası istər-istəməz kadansların tətbiq olunmasını tələb edir. Kadanslar

melodiyanı ya majora, ya minora gətirib çıxarır. Bu zaman Azərbaycan musiqisini yaradan məqamlar çox vaxt öz xüsusiyyətini itirir. Ona görə bəstəkar qeyd edirdi ki, mahnıları harmonizə edərkən o, adi dördüsliliyi deyil, kontrpunkt çoxsəsliliyi və unison imitasiyaları tətbiq edir.¹ Azərbaycan musiqisinin inkişafında özəl xor formasının yaranması mühüm rol oynadı.

1931-ci ildə o, Radio komitəsinin nəzdində birinci notlu xalq çalğı alətləri orkestri yaradır. Ü.Hacıbəyli bu orkestri yaratmaqdan əvvəl milli alətlərin xüsusiyyətlərini dərinlən öyrənmişdir. Bu illərdə o, tarın pərdələrinin dəyişilməsi planı üzərində işləyir, tar üçün qanon tipli texniki məşğələlər və s. yazır. Bu məşğələlər ilə o, Avropa not sisteminin milli Azərbaycan alətlərinə tətbiq etmə imkanlarını isbat edirdi. Ü.Hacıbəyli 1926-cı ildə yazdığı “Şərq musiqisi və Qərb musiqi aləti” məqaləsində Azərbaycan musiqisinin Qərb musiqi alətləri ilə qarşılıqlı əlaqələrini geniş işıqlandırır. O, əsaslı dəlillərlə Qərb musiqi aləti ilə Azərbaycan xalq musiqisi və onun alətləri arasında olan səddi aradan götürür.

Ü.Hacıbəylinin təşkil etdiyi “not” orkestri Qlinkanın, Motsartın, Şubertin, Bizenin və digər bəstəkarların əsərlərini müvəffəqiyyətlə ifa edirdi. İlk illərdə orkestrə Ü.Hacıbəyli özü dirijorluq edirdi.

Bəstəkar 1931-ci ildə bu orkestr üçün iki fantaziya yazır. Bunlarda o, milli alətlərin bircə çoxsəsli ansamblda səslənmə imkanlarını nümayiş etdirir. Ü.Hacıbəyli birinci fantaziya “Çahargah” muğamının, ikincidə isə “Şur” muğamının məqamintonasiya əsasını işlədir. Hacıbəylinin simfonik musiqinin ilk nümunələri olan “Çahargah” və “Şur” fantaziyaları, özünün üslubu, musiqisinin xarakterinə görə “Koroğlu” operasının simfonik epizodlarını hazırlamışdır.

Ü.Hacıbəylinin skripka, violonçel və fortepiano üçün 1931-ci ildə yazdığı “Aşıqsayağı” triosu Azərbaycan musiqisində ilk ansambl pyeslərindən biridir. Hacıbəyli milli musiqi üçün yeni olan bu janrdə aşıq üslubunun bəstəkarlıq texnikasının müxtəlif xüsusiyyətləri ilə vəhdətini yaradır. “Aşıq sayağı”nın Motsartın

¹ Hacıbəyli Ü. Azərbaycan türklərinin musiqisi haqqında. B., 2005.

² Hacıbəyov Ü. İlk Azərbaycan xalq xoru. Əsərləri, II c., B., 1965, s. 271.

¹ Hacıbəyov Ü. İlk Azərbaycan xalq xoru. Əsərləri, II c., B., 1965, s. 271.

musiqisi kimi işıqlı musiqisi, polifonik səslərlə zərif, incə höür-məsinə baxmayaraq, fakturanın aydınlığını, şəffaflığını saxlayır. Bəstəkar aşiq musiqisi üçün xas olan “Şur” məqamının intonasiyalarını gah major, gah da minora boyayaraq, gözəl səslənmələr yaradır. Ənənəvi “sonata allegro” forması burada rondo və variationalılığın xüsusiyyətləri ilə qəribə uyğunlaşır.

60-cı illərdə Ü.Hacıbəylinin tələbəsi Qara Qarayev bu əsərin kamera orkestri üçün maraqlı transkripsiyasını yaratmışdır.

Üzeyir Hacıbəyli dövrün, zamanın nəbzini həssaslıqla duya bilən, xalqın daxili tələblərini hiss edə bilən və bu tələblərə musiqidə uyğun janrlar, formalar tapa bilən böyük sənətkar olmuşdur.

Ü.Hacıbəyli sovet dövründə özünün bəstəkarlıq fəaliyyətinə mahnı janrı ilə başlamışdır. Bu illərdə o, “Komsomolçu qız”, “Süvari”, “Pilotlar” və s. mahnılar yazır. Bu mahnılar intonasiya xüsusiyyətlərinə görə sovet kütləvi mahnılara yaxın idi.

Instrumental müşayiəti ilə xor üçün yazılmış əsərlər arasında xüsusi yeri onun kantataları tutur. Bu janra o, dəfələrlə müraciət edir. 1934-cü ildə Firdovsinin 1000 illiyinə həsr edilmiş kantatani, 1938-ci ildə M.F.Axundovun anadan olmasının 125 illiyi ilə əlaqədar “Ölməz sənətkar” kantatasını, 1942-ci ildə isə “Vətən və cəhbə” və s. kantatalarını yazır.

Böyük Vətən müharibəsi illərində Ü.Hacıbəyli yenidən mahnı janrına müraciət edir və vətənpərvərlik mahnıları – “Çağırış”, “Yaxşı yol”, “Ananın oğluna nəsihəti”, “Şəfqət bacısı”, “Döyüşçülər marşı”ni və xalq çalğı alətləri orkestri üçün “Cəngi” qəhrəmanlıq pyesini yazır.

Ü.Hacıbəyli Moskvada Azərbaycan incəsənəti dekadası ərəfəsində “Leyli və Məcnun”dan “Koroğlu”ya qədər” məqaləsində yazırdı: “Bu il Azərbaycan operasının otuz illiyi tamam olmuşdur. Həm ilk, həm də hələlik axırncı Azərbaycan operasının müəllifi olmaq şərəfi mənə nəsib olmuşdur. Beləliklə, “Leyli və Məcnun”dan “Koroğlu”ya qədər” keçən yol təkə Azərbaycan operasının otuz illik tarixi deyil, həm də mənim şəxsi yaradıcılıq yolumdur”.¹

Ü.Hacıbəyli 1938-ci ildə Moskvada keçirilən ədəbiyyat və incəsənət dekadasının iştirakçıları ilə bərabər (sağda şair Rəsul Rza)

Azərbaycan epik qəhrəmanlıq operasının şah əsəri olan “Koroğlu” Bakıda M.F.Axundov adına Opera və Balet Teatrında 30 aprel 1937-ci ildə göstərilmişdir. Operanın librettosunu xalq qəhrəmanlıq dastanı əsasında H.İsmayılov, şeirlərini M.S.Ordubadı yazmışdır. Operanın quruluşunu İ.Hidayətzadə vermiş, bədii tərtibat R.Mustafayevindir. Koroğlunun obrazını bu rolun klassik ifaçısı Bülbül yaratmışdır. Nigar G.İsgəndərova, prima balerina Q.Almazadə idi. Tamaşanın dirijorluğunu Ü.Hacıbəyli özü edirdi. Gələcəkdə operanın gözəl təfsirçisi dirijor Niyazi olmuşdu.

Əgər “Leyli və Məcnun” operasının qəhrəmanları tək-tənha və faciəvi qiyamçılar idilərsə, “Koroğlu” operasının, Ü.Hacıbəylinin özünün dediyi kimi, “əsas iştirakçıları xalq və onun nümayəndələridir”. Bu cəhətdən o, böyük rus bəstəkarları Qlinkanın, Borodin, Musorqskinin operalarına yaxındır. Xalqın obrazının təəcəssümünü biz operanın birinci pərdəsindəki xorlarda, III pərdədən Koroğlunun ariozosunda və final apofeozunda görürük. Xalqın parlaq obrazını Ü.Hacıbəyli məşhur “Çənlibel” xorunda yaratmışdır. Bu xor həm də polifonik üslubun yüksək nümunəsidir. Bu xor üçün bəstəkar elə mövzu seçmişdir ki, artıq o öz-

¹ Hacıbəyov Ü. “Leyli və Məcnun”dan “Koroğlu”ya qədər. Əsərləri, II c., B., 1965, s. 274.

özlüyündə milli səslənmə ilə polifonik inkişaf üçün böyük imkanlar yaradır. Mövzunun əsas dayaq səslərini aşıq musiqisinə xas olan kvarta-kvinta səslənmələri təşkil edir.

Milli polifoniyanın vacib tərkib hissəsi kimi kontrapunktun rolu haqda Ü.Hacıbəylinin nəzəri fikri öz əməli həllini bu xorda tapmışdır. Koroğlunun özünün obrazı xalq həyatının geniş fonunda baryefə bənzər ön planda, qabarıq şəkildə verilmişdir. Koroğlu xalq qəhrəmanı və aşıqdır, ona görə onun surəti aşıq musiqisinin üslub xüsusiyyətləri və formaları ilə səciyyələnir. Məsələn, Qırata həsr edilmiş mahnı aşıq janrı “Gözəllmə”də yazılmışdır.

Operanın lirik səhifələri Koroğlunun sevgilisi, mərd, xalqın içərisindən çıxmış Nigarın obrazı ilə bağlıdır. Ü.Hacıbəyli onun partiyasında geniş leytmotiv sistemindən istifadə etmişdir ki, o da qəhrəman qızın gözəl, bütöv surətini qavramağa kömək edir.

“Koroğlu”da Ü.Hacıbəyli klassik opera formasına riayət edərək bitmiş ariyalar, kütləvi xor səhnələri, müxtəlif ansambllar, balet nömrələri, rəqətiativlər yaradır.

Azərbaycan musiqisinin inkişafında “Koroğlu” operasının əhəmiyyəti çox böyükdür. Bu yalnız opera janrı ilə məhdudlaşmır, həm də simfonik və balet janrlarını da əhatə edir. “Koroğlu” keçmiş SSRİ-nin bir çox şəhərlərinin səhnəsində tamaşaya qoyulmuşdur. 1941-ci ildə “Koroğlu” operasına görə Ü.Hacıbəyli SSRİ Dövlət mükafatına (Stalin mükafatına) layiq görülmüşdü.

Böyük şair Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 800 illiyi ilə əlaqədar Ü.Hacıbəyli onun qəzəllərinə iki romans – “Sənsiz” (1941) və “Sevgili canan”ı (1943) yazır. Bu zərif lirik qəzəl-romanslar qüvvətli təsir bağışlayırlar. Ü.Hacıbəyli orta əsr ədəbi formasına müraciət edərək bu qəzəl-romanslarda melodik xəttin hərəkətini muğamın inkişafı ilə uyğunlaşdırır. Hər iki musiqi qəzəlində ümumi cəhətlər çoxdur, görünür Ü.Hacıbəyli bu ədəbi janrı musiqidə məhz bu cür təsəvvür etmişdir.

1944-cü ildə Tbilisidə Zaqafqaziya respublikalarının musiqi ongünlüyü keçirildi. Ü.Hacıbəyli bu ongünlüyün ən fəal təşkilatçılarından biri idi. O, bütün respublikalarda musiqinin inkişafını diqqətlə və maraqla izləyərək, öz əqidəsini “Bir-birimizdən öyrənək” qanadlı ifadə ilə formalaşdırmışdır.

Əgər inqilabdan əvvəl Ü.Hacıbəyli öz istedadlı qələmini əsasən publisist-satıraçı kimi işlədirdisə, sovet dövründə o, musiqi haqda məqalələr yazır, böyük tədqiqat işi aparır. Bu işlərin nəticəsi 1945-ci ildə bitirdiyi “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” fundamental tədqiqatı oldu.

Ü.Hacıbəyli bu haqda belə yazırdı: “Azərbaycan xalq musiqisinin əsaslarını öyrənmək sahəsindəki işimin, bir bəstəkar olaraq, mənim üçün əməli əhəmiyyəti o oldu ki, mən “Koroğlu” operasını yazdım”.¹

Ü.Hacıbəyli üçün doğma xalqın musiqisi ölü kapital deyil, canlı bütöv sistemdir ki, xalq öz “musiqi barigahını” onun əsasında qurur.

Ü.Hacıbəylinin tədqiqatı iki hissədən ibarətdir. Onun birinci hissəsi, milli musiqinin səs sistemi, tetraxordların birləşmə üsulları, Azərbaycan məqamları səs qatarlarının qurulma qaydaları, Azərbaycan məqamlarının əmələ gəlmə qaydaları kimi əsas müddəaları irəli sürür. İkinci hissə, xalq üslubunda Azərbaycan məqamlarında musiqi bəstələmək qaydalarından ibarətdir.

Üzeyir Hacıbəylinin son əsəri Firuzənin (eyniadlı bitməmiş operasından) ariyası oldu.

Firuzənin ariyası – alyazma

¹ Hacıbəyov Ü. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. B., 1950, s. 10.

23 noyabr 1948-ci ildə böyük sənətkarın qəlbi dayandı.

Məşhur əfsanədə Anteyin qeyri-adi qüdrətini onun torpaqla bağlılığında görürlər. Üzeyir Hacıbəyli özü də bu müqayisəni sevirdi və bəstəkarın gücünü-qüvvəsini onun xalq həyatına, xalq sənətinə bağlılığında görürdü. Ü.Hacıbəylinin tələbəsi Fikrət Əmirov özünün “Üzeyir məktəbi” məqaləsində bu müqayisəni gətirərək, Azərbaycan bəstəkarlarını “Üzeyir yaradıcılığının bu Antey qüdrətinin sirlərini öyrənməyə çağırırdı”.¹

“Sənətkar üçün ümumxalq rəğbəti və məhəbbəti qazanmaq çətindir. Xalq öz qəlbini ancaq əsl böyük insanlara, böyük qəlbli sənətkarlara, tamamilə özünü xalqa bəxş edənlərə açır. Və əgər o, xalq məhəbbətini qazanırsa, bu məhəbbət insanların ürəklərində əsrlərlə yaşayır və heç vaxt sönmür”.² Bu da bəstəkarın digər tələbəsi Qara Qarayevin sözləridir.

Xalq sənətkarı Üzeyir Hacıbəyli məhz belə məhəbbət qazanmışdır. Bu məhəbbət onun ölməz musiqisi kimi yaşayacaq və nəsildən-nəslə keçəcək.

Bu gün Azərbaycanda Ü.Hacıbəyli ənənələri müqəddəscəsənə qorunur və inkişaf etdirilir, bəstəkarın xatirəsi əziz tutulur.

Ü.Hacıbəylinin ölümündən sonra Bakı Dövlət konservatoriyası, Azərbaycan Dövlət simfonik orkestri, Bakıda küçə dahi bəstəkarın adını daşdı. Bakıda onun abidəsi ucaldıldı. Şuşa və İnkıada bəstəkarın ev-muzeyləri açıldı, iki seriyalı bədii televiziya filmi çəkildi (“Uzun ömrün akkordları”, ssenari müəllifi və rejissoru – Anar), Azərbaycan MEA onun musiqi əsərlərinin akademik nəşrinin beş kitabdan ibarət üç cildini çapdan buraxdı (redaktorlar – N.Əliverdiyev və R.Abdullayev, ön söz və şərhlərin müəllifi – Z.Səfərova). Heydər Əliyev fondu “Üzeyir dünyası” adlı möhtəşəm layihəni həyata keçirir. Layihənin rəhbəri fondun prezidenti Mehriban Əliyevadır.

Beləliklə, Üzeyir Hacıbəylinin həyatına və ümumən yaradıcılığına nəzər salanda görürük ki, onun yaradıcılıq yolu Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin yaranma və inkişaf tarixinin mü-

hüm və uğurlu dövrünü əks etdirir. Təsadüfi deyil ki, dahi bəstəkarın anadan olduğu gün – 18 sentyabr hər il, ulu öndər Heydər Əliyevin sərəncamı ilə, Musiqi günü kimi, Azərbaycan Musiqisinin bayramı kimi qeyd edilir.

Gün o gün olsun ki, zəbt edilmiş torpaqlarımız özümüzə qaytarılsın və Üzeyir Hacıbəylinin doğum günü – 18 sentyabr bəstəkarın Vətəninə – Qarabağda, musiqimizin beşiyi Şuşada da bayram edilsin.

¹ Əmirov F. Üzeyir məktəbi. Musiqi səhifələri. B., 1978, s. 79.

² Qarayev Q. Ü.Hacıbəyovun ölümü münasibətilə çıxışı. “Uçənəte zapis ki” AÜK im.U.Qadjiyekova”, 1965, № 1.